

Josep Claret, combat per la *Nova Arquitectura*

Gemma Domènech Casadevall¹, Rosa Maria Gil Tort²

¹ Doctora en història de l'art i investigadora de l'Institut Català de Recerca en Patrimoni Cultural, ² Historiadora i arxivera de la Demarcació de Girona del Col·legi d'Arquitectes de Catalunya

“Les cases Modernes”, “Arquitectura Nova”, “L'estètica en la casa moderna”, “Arquitectura moderna” i “Blocs de cases per a obrers”, són alguns dels suggerents títols amb els que l'arquitecte gironí Josep Claret des de les pàgines de *Mirador, D'Ací i d'Allà, L'Autonomista, Hèlix i Acció Ciutadana*, lliura el seu personal combat per donar a conèixer una nova manera de concebre l'arquitectura, un nou model que havia de servir per modernitzar el país. La majoria d'aquestes capçaleres orbiten a l'entorn de l'Esquerra República de Catalunya.

Josep Claret coneix el poder de la premsa com a eina per crear opinió, més enllà de la difusió de notícies. Aquesta facultat, en l'època del nostre estudi, connecta amb tota una tradició nascuda durant el segle XIX, el segle de naixement d'incomptables i sovint efímeres capçaleres. El desplegament de mitjans escrits que veuen la llum a cavall dels segles XIX i XX enregistra una gran efervescència, directament relacionada amb la intencionalitat i filiació política de molts dels seus editors. Els *diarios de avisos i noticias* són els portants més autoritzats d'organitzacions i sectors polítics diversos, en un món en que la premsa escrita és el mitjà d'informació majoritari, abans de la generalització de les emissions de ràdio, i moltíssim abans de la nostra hegemònica televisió. La lectura individual dels diaris i, sobretot, les tertúlies i debat que aquesta generava en cafès i casinos eren el mecanisme de creació d'opinió que permetia posar en primera línia les novetats i tendències del món dels homes del XIX i principis del XX. Claret, nascut el 1908, sens dubte coneix aquests mecanismes propagandístics. És en aquest context que hem de veure la seva ambició de crear opinió sobre l'arquitectura moderna, un tema que, militant d'esquerres com era, considerava de

primer ordre pel progrés social del país. A tot això cal afegir la percepció que l'arquitecte tenia de que calia fer molta pedagogia per introduir un canvi de mentalitat propici al racionalisme. És per això que no estalvia esforços en repetir de forma sistemàtica els conceptes bàsics, les idees centrals i els exemples que ajudessin a comprendre el nou estil i les seves implicacions socials.

La Nova Arquitectura

A finals dels anys vint, sota la Dictadura de Primo de Rivera, l'arquitectura oficial es fonamenta en la repetició d'unes formules anacròniques allunyades dels nous corrents europeus. L'Escola d'Arquitectura de Barcelona segueix difonent un repertori academicista i a la muntanya de Montjuïc, sota les mateixes premisses, s'estan construint els pavellons per la gran Exposició Universal de Barcelona de 1929 (amb l'única excepció del Pavelló alemany de Mies van der Rohe). Aquest panorama es veurà sacsejat per un grup de joves arquitectes seguidors de la “modernitat”, que volien canviar la realitat del seu país amb la principal eina de que disposaven: l'arquitectura. Aquests mateixos arquitectes en sintonia amb col·legues d'altres llocs de l'estat espanyol, l'octubre de 1930 funden a Saragossa el *Grupo de Arquitectos y Técnicos Españoles para el Progreso de la Arquitectura Contemporánea* (GATEPAC). El grup català, però, aviat se'n desmarca i, el 13 d'abril de 1931, el dia abans de la proclamació de la República, constitueixen el *Grup d'Arquitectes i Tècnics Catalans pel Progrés de l'Arquitectura Contemporània* (GATCPAC). El seu objectiu és portar a Catalunya l'arquitectura moderna europea, en paraules d'un dels fundadors “cases modernes,

higièniques i còmodes, amb mobles lleugers industrialitzats i barats". Aquest procés de modernització de l'arquitectura i la societat catalana l'escomenen a partir de dos fronts: planificar les ciutats i resoldre els problemes socials del seu temps, amb ambiciosos projectes com el *Pla Macià* i *La ciutat de Repòs i de Vacances de Castelldefels*, que l'esclat de la guerra civil paralytitzà.

En els seus estatuts el GATCPAC es defineix com un grup "*independent a tota tendència política o religiosa*", per bé que els principals impulsors es mostren propers a la Unió Socialista de Catalunya i a Esquerra Republicana de Catalunya i els seus satèl·lits. Més enllà de les diferències de partits, al grup català l'uneixen les profundes conviccions republicanes. Aquests arquitectes conformen una generació que connecta amb les idees socialment més avançades de les quals el republicanisme en va ser el motor fonamental, preocupant-se per l'habitatge de les classes populars, l'urbanisme de les ciutats, el disseny d'equipaments públics d'ús social i la protecció del patrimoni, catalogant els principals edificis històrics del país. No és estrany doncs, que aquests joves visquin il·lusionats la proclamació de la Segona República i que ràpidament es produeixi l'assimilació República i Nova Arquitectura. Antonio Pizza i Josep Maria Rovira, autors d'una extensa bibliografia sobre el GATCPAC afirmen: "*Volien ser un pool de pressió per tal de construir el projecte tecnocràtic d'Esquerra Republicana. Escoles, casernes, hospitals, repòs de masses i habitatges obrers van ser programes escassament desenvolupats o conclosos, però àmpliament proclamats políticament. Van sintonitzar amb els administradors, els van convèncer*"¹.

La llista de membres del GATCPAC és llarga: Bartomeu Agustí, Pere A. Alapont, L. Albert, A. Alès, Cristòfor Alzamora, Ramón Argilés, Pere Armengou, Jordi Audet, Joan Baca, Antoni Batllé, E. Bofia, Antoni Bonet, Sebastià Bonet, J. F. Bosch, Marino Canosa, Joan Capdevila, C. Cardenal, M. Cartuna, B. Casas, Ricardo de Churruca, Josep Claret, Raimon Duran i Reynals, Francesc Fàbregas, J. Fernández, Antoni de Ferrater, Joan M. Ferrés, Antoni Fisas, A. Gaos, F. Gay, Josep González Esplugas, Josep Gudiol, Sixte Illescas, Marià Lassús, J. de Leon, Josep Maria Liesa de Sus, M. López, A. Manché, Esteve Marco, Josep Maria Martino, Joan Masferrer, A. Mestres, Jaume

Mestres i Fosas, Francesc Mitjans, Josep Maria Monravà, Antoni Munné, Ramón Nicolau, J. J. Olazábal, Robert Oms, R. Padrós, Josep Pellicer, Francesc Perales, B. Pérez, J. Pericot, J. Pi i Calleja, S. Plans, J. Prats, A. Puig Gairalt, Ramon Puig Gairalt, Ricart Ribas Seva, Pere Ricart, L. Riudor, German Rodríguez Arias, R. Roig, Marià Romaní, J. M. Sagarra, J. Sala Ramis, Josep Sala, G. Sancho, Josep Lluís Sert, Alejandro Soler March, Josep Soteras, Manuel Subiño, Joan Baptista Subirana, M. A. Tàrrega, A. Telleria, Josep Torres Clavé, J. Trull, Nil Tusquets, M. Urcola, G. Vicente, J. Villavecchia, J. Xirau. Però la fortuna històrica de tots ells és desigual. Mentre que alguns han estat ben estudiats i les seves obres s'han convertit en referents per a les generacions d'arquitectes a partir dels anys 60, és el cas de Josep Lluís Sert per exemple, molts d'altres han quedat arraconats de la història de l'arquitectura. Un d'aquests és el gironí Josep Claret Rubira, recuperat la tardor de 2009 en una exposició al Museu d'Història de Girona, i figura clau en la divulgació de la nova arquitectura gràcies als articles que en publica a la premsa de l'època.

Josep Claret Rubira

Nascut a Girona l'any 1908, Josep Claret Rubira, estudia a l'Escola d'Arquitectura de Barcelona entre 1925 i 1933, any en que obté el títol. Són uns anys transcendents per la història de Catalunya. Des de l'Escola d'Arquitectura Claret assisteix a la liquidació de la monarquia i la proclamació de la República, i viu en primera persona l'efervescència política i cultural dels anys 30.

La seva estada a Barcelona afavoreix la seva relació amb els sectors capdavaners de la cultura del moment. Claret viu de prop els prolegòmens del canvi de plantejament de l'arquitectura dels anys 30 i el rebuig que pateix aleshores el modernisme, com a art burgès de principis de segle, animadversió que troba en el Palau de la Música el símbol del que es considera caduc i grotesc, en paraules vessades a la premsa d'aquells anys. Josep Claret compagina els estudis amb la feina al despatx de Josep Lluís Sert, ànima del grup renovador, i amb ell assisteix en primera fila a la gestació i consolidació del GATCPAC. Quan encara no ha acabat la carrera i és tan sols un estudiant avançat, expectant i entusiasmat amb la modernitat s'afilia al GATCPAC, essent el primer estudiant que entra en el grup.

Probablement afiliat a Acció Catalana², Claret comença la seva trajectòria professional en plena República construint

¹ Pizza, Antonio – Rovira, Josep Maria. *GATCPAC. 1928-1939. Una nova arquitectura per a una nova ciutat*. Barcelona, Col·legi d'Arquitectes de Catalunya i Museu d'Història de la Ciutat de Barcelona, 2006.

² Durant el procés de depuració portat a terme pel Col·legi d'Arquitectes acabada la guerra, Claret és acusat de pertànyer al partit

sobretot cases unifamiliars que difonen els principis estilístics del corrent racionalista. A Girona projectarà alguns dels edificis més representatius del racionalisme a la ciutat. El perfil de Josep Claret a través de la seva carrera evoluciona des de la modernitat de les obres racionalistes dels anys trenta fins a l'eclecticisme que caracteritza el *desarrollismo* dels anys seixanta i setanta. El trencament personal i polític que viu aquest arquitecte durant la postguerra es tradueix, sens dubte, en un viratge inequívoc de la seva manera d'entendre i fer l'arquitectura, adaptant-se als canons estètics del nou règim. A més, el desenvolupament econòmic dels anys seixanta i el creixement del seu despatx que això implica, porta a la progressiva desvinculació de la creació arquitectònica, un esllanguiment progressiu de la vocació professional que marcarà el final de la seva vida. Josep Claret mor a Girona l'any 1988.

La seva llarga carrera professional i la posterior adaptació al *Régimen* varen aconseguir "fer oblidar" la seva actuació anterior a la guerra.

Josep Claret, combat per una *Nova Arquitectura*

Josep Claret comença a escriure sobre arquitectura molt abans de finir els seus estudis i molt abans de la creació del mític GATCPAC i ho fa a la premsa més avançada de l'època: *Mirador*, *D'Ací i d'Allà*, *L'Autonomista*, *Hèlix* i *Acció Ciutadana*. Des d'aquestes tribunes es fa ressò dels postulats racionalistes vigents a Europa i, amb una prosa clara i didàctica, difondrà els principis del que a l'època anomenen *nova arquitectura*, moviment renovador que desenvoluparà totes les seves potencialitats durant l'època republicana.

Les intencions del jove Claret són clares: contribuir a l'expansió del nou estil. En una carta adreçada a Carles Capdevila, director de *La Publicitat*, ho diu clarament "*M'interessa fer ambient sobre nous horitzons constructius*". En aquesta capçalera no se'n surt i no li publiquen l'àcida crítica als pavellons construïts per a l'Exposició Universal que els envia el 24 de novembre de 1929. Claret tenia altres opcions i el mes següent apareixen sengles articles seus a *Mirador* i a *D'Ací i d'Allà*.

La nova arquitectura es fonamenta en la funcionalitat i troba en el modernisme el seu principal adversari. Claret estrena la seva ploma pública el 5 desembre de l'any 1929 amb un article publicat a *Mirador*. Funcionalitat i austeritat fins en el títol: "Arquitectura". En ell declara "*..no hi ha res tant comprometedor ni tant caduc com l'ornamentació..*". Després, obre foc contra el modernisme: "*És també una sort que el modernisme arquitectònic s'esmerçés, en gran part, sobre materials de mala qualitat, generalment postissos i sobreafegits (...) Així hem vist com, d'uns quants anys ençà, desapareixia molta ornamentació pel simple procediment de gratar-la. Però resten encara moltes cases que es beneficiarien d'una neteja que deixés llurs façanes una mica més llises. En restarien, no obstant, unes quantes més que, fetes amb tot luxe, no tenen altra solució de dignificació que llur aterrament total.*".

Després d'aquest article Claret no torna a publicar res més a *Mirador*. Aquesta però es una publicació que dona cobertura al moviment de renovació arquitectònica. El 25 d'abril Màrius Gifreda hi signava un article dedicat als "Arquitectes Joves" i, a la mateixa plana, Joan Sacs es feia ressò de l'exposició muntada per Josep Lluís Sert, Josep Torres Clavé, Sixte Illescas i altres membres del futur GATCPAC a les Galeries Dalmau. Un mes abans que Alfons XIII inaugurés l'Exposició Universal ells mostraven a la ciutat la nova manera de fer arquitectura.

Desconeixem les raons per les quals el jove Claret no torna a publicar a *Mirador*. La revista és propera a Acció Catalana, partit amb poc èxit a les urnes però amb molt de predicament entre els intel·lectuals catalans, al que Claret sinó estava afiliat al menys hi simpatitzava.

Potser la carta que fa arribar Claret a Màrius Gifreda el març de 1930 és l'origen del distanciament. El periodista havia organitzat una enquesta sobre el nou estil arquitectònic entre els arquitectes de la ciutat. Josep Claret, des de la seva condició d'estudiant, respon enèrgicament a les opinions expressades per Nicolau Maria Rubió Tudurí, en una carta adreçada simultàniament a la revista i a l'arquitecte. Claret carrega amb força: "*La vostra contestació (...) més que d'arquitecte i home de coneixements estètics -no obstant parlotejar tant d'Estètica- és digna d'un que no en tingui ni el més lleu vernís, d'un home carregat d'experiència que li serveix per passar-se de llest.*" A continuació afegeix: "*No crec lleial procedir de la vostra manera, bordejar el tema, escapar-se per paranys desconeguts per a rebatre la palpitant qüestió de la nova arquitectura.*". Acusa a Tudurí de "*fòbia personal que teniu a n'en Le Corbusier*" i considera que "*El vostre enuig contra l'arquitectura nova,*

Acció Catalana. Aquesta, com la resta d'acusacions, com era habitual, és refutada per Claret. Expedient de Depuració Professional C-614/1; Arxiu Històric del Col·legi d'Arquitectes de Catalunya. Demarcació de Barcelona.

ve dels vostres falsos principis estètics". Acaba la seva carta amb una pregunta: "¿Per què senyor Rubió y Tudurí no heu tingut la franquesa del artista Josep M. Ràfols i dir a més de -no la sé fer-, no l'entec." La importància de la figura de Rubió Tudurí, Director de Parcs i Jardins Públics de l'Ajuntament de Barcelona des de 1917 i membre del grup d'intel·lectuals que col·laboren en la creació d'Acció Catalana podria ser la raó del seu breu pas per *Mirador*.³

Paral·lelament a l'article de *Mirador* Claret enceta la seva col·laboració amb una altra publicació: *D'Ací i d'Allà*. El primer dels tres articles que hi publica porta per títol "Les nostres botigues" i en ell, llança un àcida crítica als aparadors de les botigues catalanes: "...ens engalten columnes a cada cantó, marcs daurats, unes entremaliades combinacions de barrots, motlures, recones plens de pols a sobre una sèrie de rètols amb l'arbre genealògic de tota la família, tot amb unes lletres florides i tortes per "facilitar" la lectura. Afegiu la vela, dos o tres anuncis impresos i tindreu el cocktail de tots els residus que han quedat d'aquell tractat de Carpinteria artística, tant en voga en l'avantguerra i que edità per desgràcia de tots els mortals que els hem de pair, tota una col·lecció de models que envaeixen tots els carrers (...) Per a completar l'obra, de part de dintre dels aparadors els emplenem de gènere, que no hi ha manera de veure'n cap de bé; sense ordre ni concert, demostrant solament un gust deplorable." Claret acaba el seu text amb un cant al progrés i a la modernitat: "Llencem aquests residus que ens queden dels últims temps i situem-nos en el moment actual; ja n'hi ha ben bé prou de coloraines, floretes i butaques Lluís XV. Fem coses útils, presentem els objectes amb claredat i força; destaquem -per tal que coplesem tot el valor- i l'anar pels carrers ens serà un esplai, ens mourem dintre d'un ambient net, l'harmonia de les vostres botigues no es trencarà tan bon punt s'atura al seu davant un cotxe modern i l'estètica de la ciutat i guanyarà notablement."

Després vindran "D'arquitectura" (març de 1930) i "La fe juvenívola" (abril de 1930) on continua la crítica als models establerts: "Al costat de l'aeròdrom i de les senyals lluminoses al carrer, palpeu les cases, escorrialles d'altres èpoques. Obres impossibles en la vida moderna. Aquí teniu el panorama! Balaustrades, portes amb ferro, floretes, balcons, motlures-confiter, columnes amb llençols, testos, quadros de primera comunió, façanes a punt de ganxet. Tot

un munt d'inutilitat. ¿On és la racionalitat en totes aquestes penjaelles que empastifen els nostres carrers?". I a continuació proclama els principis del nou estil: "En l'arquitectura nova totes les parts, es subordinen al conjunt per expressar amb claredat el seu fi. Tot és lògic convincent. (...) Totes les seves parts són essencialment útils. Hem eliminat els adornos. La casa moderna segueix un procés matemàtic infal·libre, adaptat a les necessitats del dia. A les particularitats de cada construcció."

Els articles a *D'Ací i d'Allà*, revista recordem-ho adreçada a la burgesia catalana a qui el seu director, Carles Soldevila, pretenia atraure cap al catalanisme polític, venen precedits dels que Claret havia publicat a *L'Autonomista*, portaveu oficial d'Esquerra Republicana a Girona, i a *Hèlix*, portaveu de l'avantguarda, uns mesos abans. Serà en aquests mitjans afins a l'Esquerra Republicana de Catalunya on Claret es sentirà més lliure per exposar detalladament el programa ideològic de la nova arquitectura, entesa com una via de modernització del país.

"Tots sabem que la casa és l'habitació de l'home, eminentment pràctica; és com en una màquina on tot és útil i té una finalitat determinada. La casa ens ha de donar les millors condicions de comoditat, agrupament d'habitacions, netedat, llum, ventilació; tot el necessari però de la manera més simple" escriu el 19 de febrer de 1930.⁴ I en el mateix article: "...grans superfícies, volums, mig-cilindres, tot llis, blanc o agrisat, les finestres horitzontals, les portes, purs rectangles que hom pot constatar en l'alenada renovadora que parteix dels stands d'Alemanya en l'Exposició i d'algunes botigues d'ací. De lluny, trossets òptics de les obres de Bruno Taut, Le Corbusier, P. Jeanneret, Erich Mendelsohn. Algunes que altra postal d'Stuttgart. Paral·lelament, tot el moviment estètic del poble rus." Però, puntualitza "...fer les nostres cases racionals no vol dir fer-les com en altres països, sinó que és aplicar els veritables principis arquitectònics a les condicions de la nostra terra."

Dos anys després, el 16 de setembre de 1932, publica a *Acció Ciutadana* òrgan del Partit Republicà Federal Nacionalista de les comarques gironines i identificat amb l'ideari i les candidatures de l'Esquerra Republicana de Catalunya, el text on més enllà de l'estètica i la forma, expressa més clarament la seva preocupació social. Amb el títol "Blocs de cases per a obrers". Aquest mateix article, tres dies després, surt publicat a *L'Autonomista*.

³ El seu biògraf, Josep Maria Quintana, afirma que si bé va participar de la creació del partit aviat se'n va allunyar per recolzar la proposta d'Esquerra Republicana, sense arribar a militar però a cap dels dos partits.

⁴ Josep Claret, "Arquitectura Nova. L'estètica en la casa moderna" a *L'Autonomista*, 19 de febrer de 1930, pàg. 1-2.

Cal dir que la relació de Claret amb *L'Autonomista*, *Hèlix* i *Acció Ciutadana* va més enllà de les col·laboracions apuntades. En aquestes revistes de l'òrbita de l'Esquerra Republicana de Catalunya troba l'espai per donar a conèixer el seu talent com a il·lustrador, una faceta en la que ara no entrarem, però que ens serveix per refermar la seva relació amb aquestes publicacions. A banda de les il·lustracions de l'any 1928 pels poemes de Josep M. Clara i Viladevall, al *Suplement Literari de L'Autonomista* dissenya almenys tres portades: les dels anys 1933, 1934 i 1935⁵. També dissenya la portada del quart número d'*Acció Ciutadana*, periòdic pel qual dissenya la capçalera d'alguna de les seccions⁶. A *Hèlix*, entre 1929 i 1930, té l'oportunitat de compartir pàgines amb Salvador Dalí, J.V. Foix, Sebastià Guasch o Joan Miró i altres representants de les avantguardes⁷.

Josep Claret utilitza la premsa d'arrel republicana per difondre els pressupòsits del GATCPAC: canviar les condicions de vida dels ciutadans de Catalunya a partir de la pràctica de l'arquitectura. Una preocupació social acompanyada del coneixement de la realitat europea i la intenció de traslladar aquest progrés a les ciutats catalanes. Aquest moviment renovador de l'arquitectura, creix en paral·lel a d'altres moviments, com el de renovació pedagògica, als quals permet desenvolupar-se amb totes les seves potencialitats la nova i esperançada etapa republicana. Actualment estem treballant en un estudi, becat per la Fundació Irla, que demostra la ràpida identificació que es produeix entre la *Nova Arquitectura* i el pensament republicà.

Bibliografia

Costa, Lluís. *Història de la premsa a la ciutat de Girona (1787-1939)*. Girona, Institut d'Estudis Gironins, 1986.

Domènech, Gemma – Gil, Rosa Maria – Manté, Sara. "Entre la República i en Nou Règim. Josep Claret" a *Revista de Girona*, núm. 251, novembre-desembre de 2008.

Domènech, Gemma. "Republicanisme i renovació arquitectònica" a Enric Pujol (dir.), *El somni republicà. El*

republicanisme a les comarques gironines (1900-1936). Girona, Ed. Viena-Diputació de Girona, 2009.

Domènech, Gemma – Gil, Rosa Maria (coord). *Josep Claret Rubira: un arquitecte entre la República i el règim*. Girona, Ajuntament de Girona – COAC, 2009.

Domènech, Gemma – Gil, Rosa Maria – Manté, Sara. *Fons d'Arxiu. Josep Claret Rubira (1908-1988)*. Girona, Col·legi d'Arquitectes de Catalunya. Demarcació de Girona, 2009.

Pizza, Antonio – Rovira, Josep Maria. *GATCPAC. 1928-1939. Una nova arquitectura per a una nova ciutat*. Barcelona, Col·legi d'Arquitectes de Catalunya i Museu d'Història de la Ciutat de Barcelona, 2006.

Pujol, Enric (dir.), *El somni republicà. El republicanisme a les comarques gironines (1900-1936)*. Girona, Ed. Viena-Diputació de Girona, 2009.

Rovira, Josep M. (ed). *Josep Lluís Sert, mig segle d'arquitectura, 1928-1979*. Barcelona, Actar, 2005.

Selles, Narcís. "L'arquitecte Josep Claret, de l'avantguarda al revisionisme" a *Revista de Girona*, núm. 179, nov-des 1996, pàg. 45-49

Singla, Carles. *Mirador (1929-1937): Un model de periòdic al servei d'una idea de país*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 2006.

Tresserras, Joan Manuel. *D'Ací i d'Allà, aparador de la modernitat: 1918-1936*. Barcelona, Llibres de l'Índex, 1993.

Quintana, Josep Maria. *Nicolau Maria Rubió i Tudurí (1891-1981). Literatura i pensament*. Barcelona, Curial ed. – Publicacions de l' Abadia de Montserrat, 2002.

⁵ *Suplemento Literario El Autonomista*, 1-X-1928, pàg. 47-48.

Suplement Literari de L'Autonomista, 1933. *Suplement Literari de L'Autonomista*, 1934. *Suplement Literari de L'Autonomista*, 1935.

⁶ *Acció Ciutadana* núm. 4, 23-IX-1932. Dibuix per a logo secció *Espiell* a *Acció Ciutadana*, col·lecció família Claret.

⁷ Vegeu *Hèlix* núm. 1, febrer 1929, pàg. 5; *Hèlix* núm. 3, abril 1929, pàg. 4-7; *Hèlix* núm. 4, maig 1929, pàg. 3 i 7; *Hèlix* núm. 6, octubre 1929, pàg. 3; *Hèlix* núm. 9, febrer 1930, pàg. 3 i 6; *Hèlix* núm. 10, 1930, pàg. 10